

АПЛИКАЦИИ И БИТОВИ ПРЕДМЕТИ ОТ КОСТ ОТ ДОЛИНАТА НА Р. СРЕДНА СТРУМА

Цветана Комитова

Благоприятните природни условия и добрите комуникативни възможности по течението на р. Струма са предпоставка за заселването на долината от най-дълбока древност. През Средновековието тук се създава гъста мрежа от селища, крепости и градски центрове. Най-значими и най-добре проучени са средновековният град Мелник, Самуиловата крепост при с. Ключ и крепостта при с. Долно Церово. Находките от тези обекти са от най-различно естество – керамика, метал, стъкло, кост и др. Относителният дял на предметите от кост спрямо останалите е малък, но те имат своето значение за изучаване на материалната култура на средновековното общество. Представени са от апликации, гребени, дръжки за ножове, игла, прешлен, шила, рогчета, пръстен за предпазване при стрелба с лък и др. Всички те са изработени от обикновена животинска кост или рог.

Апликациите са от крепостта при Мелник. Техниката на изработка, украсата, както и тяхното предназначение за задоволяване по-скоро на естетически, отколкото на практически нужди, ги превръщат в произведения на художествената косторезба. Представяват тънки (0,1/0,15 см) правоъгълни пластинки с ширина от 1,6 до 2,6 см и една триъгълна с размери: 5,5 x 3,4 x 0,15 см (обр. 1).

От правоъгълните апликации една е цяла, леко стеснена към заобления край, с дълж. 8,7 см и шир. 1,5/0,8 см (обр. 1.1). Друга е почти цяла, с дълж. 15,4 см и шир. 2,2 см (обр. 1.4), а останалите са фрагменти (обр. 1.2, 4, 5, 6). Лицевата им повърхност е много добре загладена и украсена с врязани геометрични орнаменти – двойки и тройки концентрични окръжности в различни комбинации. Центърът на мотивите е означен с пробита малка кръгла дупчица с диам. 0,1 см.

В повечето случаи орнаментите се повтарят в един ред по дължина, запълвайки почти цялото пространство. При една апли-

кация се наблюдава опит за групиране на орнаментите по двойки (Обр. 1.3), а при други са в различни съчетания – тройка концентрични окръжности е между две двойки (обр. 1.4), или обратно – двойката е между две тройки окръжности (обр. 1.6). Върху малък фрагмент от апликация тройка концентрични окръжности е последвана от две тройки, разположени една над друга (обр. 1.7).

Обратната страна на апликациите също е загладена, с едва забележими следи от рязането и обработката на костта.

За прикрепване на апликациите, най-вероятно към дървени сандъчета за скъпоценности и благовония, по цялата дължина са пробити кръгли дупчици с диаметър 0,2 см. Разположени са на известно разстояние една от друга, в един ред по средата (обр. 1.1), или на зиг-заг по периферията (обр. 1. 2, 3, 4, 6).

Прави впечатление точното и прецизно нанасяне на орнаментите в дълбока резба със специален инструмент. За по-голяма пластичност на украсата при някои апликации орнаментите са на различни нива – вътрешната окръжност е по-плитко врязана от външната. Подобни костени апликации, украсени най-често с розетки в кръгове, рамкират единични и многофигурни композиции на ковчезета от слонова кост, съхранявани в различни музеи (Даркевич, 1975: 148, илл. 213, 151, илл. 217; 196, илл. 303; 197, илл. 304; 208, илл. 328; 275–280; илл. 392, 394, 395; Банк, 1978: 82–88, рис. 71, 72). С облицовката на такива сандъчета се свързват костена апликация от Велико Търново (Алексиев, 1993: 126; Станчева, 2000: под печат) и апликации, изработени в косторезни ателиета в Преслав (Тотев, 1993: 274, табл. 1. и, ж, з; 275).

По отношение на формата и украсата апликациите от Мелник имат най-близки аналогии с две апликации от “Великата лавра”, В. Търново (История на Велико Търново, 1986: 161–162), една от замъка в Червен (Георгиева, Димова, 1967: 22, обр. 23, в; Нешева, 1985: 206–207, обр. 75, б) и с една седефена апликация от некропола край гр. Ловеч, намерена заедно с турска лула (Георгиева, Пешева, 1955: 517; 549, обр. 45, 3).

Подобна украса от концентрични окръжности с означен център имат един вид костени плочки от Силистра (Атанасов, 1987: 112, табл. VII и VIII, б), от античния Бизоне (Мирчев, Тончева,

Димитров, 1962: 55, обр. 42) и Нове (Димитров, Чичикова, Султов, 1964: 228, рис. 16.5; 231).

Правоъгълни апликации от кост с различни геометрични и стилизирани растителни орнаменти са известни от Червен (Георгиева, Димова, 1964: 22, обр. 23 а, б), Търново (Ангелов, 1980: обр. 175), Плевен (Генова, 1995: 144–145, обр. 3, 2, 3) и некропола до Нови Пазар (Станчев, 1958: 98, табл. XXXI, 4–6).

Триъгълната апликация е украсена с врязани геометрични и стилизирани растителни орнаменти (обр. 1.8). Прави линии, нанесени по периферията, очертават триъгълно поле, запълнено в центъра с десетлистна розета, очертана с двоен кръг, и палметовиден орнамент в ъглите. За апликиране са пробити три кръгли дупчици, по една на всяка страна. Изработката ѝ е по-груба в сравнение с изработката на правоъгълните апликации. Лицевата повърхност е надраскана и орнаментите не са точно и прецизно нанесени. На обратната страна ясно личат следите от инструмента, с който е срязана костта и оформена пластинката. По-небрежната изработка и занижено качество на апликацията са показател за работа с по-примитивни инструменти от недостатъчно добре подготвен майстор-резбар.

Подобна апликация с украса от двете страни с врязани кръгчета и отбелязан център е намерена в Перник (Чангова, 1992: 53, обр. 43, 6; 149), а от Преслав (Тотев, 1993: 276, табл. 1. и) и Херсонес (Банк, 1978: 86–87, обр. 70) имат добре моделирана релефна украса от геометрични, растителни и зооморфни мотиви.

Апликациите са намерени в ями или насипи от разрушени жилища с ясна стратиграфия заедно с много друг датиращ материал – керамика (обикновена и сграфито), метал и най-вече монети. Последните се отнасят към края на XII и до V/VI десетилетие на XIII в. Преобладават латински – константинополски имитации, но има и сечени при императорите Исак II Ангел (1185 – 1195), Михаил VIII Палеолог (1261 – 1282), Андроник II Палеолог (1282 – 1328). Това ни дава достатъчно основание да определим времето на тяхното битуване в границите на XIII – началото на XIV век.

Интерес представлява и един малък конусовиден предмет (апликация или копче) с отчупена основа, което затруднява определянето на предназначението му (обр. 1. 9). Конусчето е кухо, с диам. 1,9 см и вис. 1 см. Малко топче на върха е център на релефна деветлистна розета, а под нея са врязани две концентрични окръжности. Намерен е при археологическо проучване на терен за ново строителство в Мелник, където през Възраждането има сериозна намеса в средновековните културни пластове, което затруднява неговата датировка. По отношение на украсата намира много близък паралел с едно сребърно копче от Червен (Нешева, 1985, обр. 55).

В същата археологическа среда е намерен и плосък предмет, леко стеснен и заоблен към единия край и отчупен в другия (обр. 6. 2). На лицевата повърхност в три надлъжни реда са нанесени кръгли дупчици. Обратната страна също е полирана. Разм.: 5,9 x 1/0,7 x 0,4 см.

Костен предмет, вероятно мънисто, с паралелепипедна форма и пробит отвор по ширина, произхожда от Церовската крепост (обр. 1.10). Едва забележими прави и пресичащи се линии по широките стени са по-скоро надраскани впоследствие, отколкото нарочно нанесени като елемент от украса. Размери: 2,3 x 1,7 x 0,6 см.

Към тоалетните принадлежности се отнасят трите костени гребена (обр. 2). Двата са от една костена пластинка (обр. 2. 1, 2), а третият – от три съставни части (обр. 2. 3). Гребените са двустранни с тънки гъсти зъбци, запазени само в основата от едната, и по-широки и разредени от другата страна. Единият гребен е с еднакви от двете страни, гъсти и тънки зъбци (обр. 2. 2).

Малкият фрагмент от гребен, намерен южно от ц. “Св. Никола” в Мелник, не дава достатъчно информация за вида и размерите му, но е от добре датиран, с монети и друг материал, културен пласт от XIII в. (обр. 2. 1). В основата на зъбците, от двете страни на гребена, минава единична врязана права линия. Върху запазени подебели зъбци (дълж. 1, 9 см) са нанесени гъсти напречни нарези.

От двете страни на съставния гребен, по средата на широката 4, 5 см правоъгълна пластинка, са прикрепени с 3 нита (две железни и един костен) по-тесни, също правоъгълни пластинки с размери:

шир. 1,5 см, деб. 0,3 см и запазена дълж. 7,8 см (обр. 2, 3). Те са плоски отвътре и заоблени от външната лицева страна. Късите нарязи по цялата дължина са получени като продължение на зъбците, при тяхното прорязване, или са направени предварителни като мярка за гъстота (Чангова, 1993: 163). Двата запазени тънки зъбеца са дълги 0,7 см, а по-дебелите – 1,3 см.

Нямаме достатъчно сигурни данни за датиране за двата гребена, но те имат близки паралели с гребени от х. Царевец, В. Търново, от добре датиран културен пласт от XIII – XIV в. (Нешева, 2000: 43–44, обр. 26. б). Подобни гребени са известни от Перник (Чангова, 1992: 163, обр. 145), Бизоне (Мирчев, Тончева, Димитров, 1962: 100, обр. 75; 101) и други средновековни обекти у нас (Тотев, 1963: 91–92, обр. 10, 11).

Към предметите, свързани с ежедневния бит, се отнасят няколко костени дръжки за ножове от Долно Церово (обр. 3, 1–4) и от Мелник (обр. 3, 5–7). Те са два вида – от цяла кост с кръгло или елипсовидно сечение и костени пластинки, плоски от едната и заоблени от другата лицева страна.

От цяла кост са две дръжки (обр. 3, 1, 2). Едната е с форма на пресечен конус и пробит отвор за втикване на металната дръжка на тясната страна с 2,6 см дължина (обр. 3. 1), без украса.

Другата дръжка е с леко приплеснати, две по-широки срещу-положни стени, украсени с врязани линии. Тройки успоредни надлъжни и напречни линии разделят пространството на полета, запълнени със снопчета от по пет и повече кръстосани или наклонени в противоположни посоки прави линии (обр. 3. 2). Кръгъл отвор за втикване на метална дръжка, пробит до 4,4 см по дължина, продължава в срез до края на дръжката, по цялата ширина. Подобни дръжки са известни от Плиска (Българският средновековен град. Технологии: 60, 203) и Търново (Николова, 1974: 255–256, обр. 77). Много близки паралели дръжката от Долно Церово намира и с дръжките от Кюстендилския Хисарлък (Иванов, 1920: 111, обр. 88), датирани в началото на средните векове, както и от римското и ранновизантийско селище при Перник (Любенова, 1981: 161, обр. 97, 98, 1). Подобни предмети от Габрово, също от ранновизантийската епоха, условно са определени като “цилиндри” (Койчева, 2002: 53–57,

обр. 1). Възможно е дръжка от Церово да е от късноантичната крепост.

Едната костена дръжка от втория вид представлява правоъгълна пластинка с две кръгли дупчици за прикрепване в единия заоблен край (обр. 3. 3). Страниците по дължина също са заоблени. Лицевата повърхност е полирана, без украса. Разм.: 7,3 x 2,1 x 0,9 см. Другата е по-гъсна в единия и разширена и заоблена след прищипване – в другия край. Запазен е единият железен нит за прикрепване към металната част на ножа. Украсена е с двойки концентрични окръжности с отбелязан център, нанесени по цялата повърхност без определен ред. Този много популярен мотив, като самостоятелен елемент или в съчетание с други орнаменти, се среща върху дръжки за ножове от много средновековни обекти у нас (Тотев, 1963: 88, обр. 5. а; Мирчев и др. 1962: 91–92, обр. 65. 13; Атанасов, 1987: 103, табл. III и IV, 3; Чангова, 44, обр. 31, 4).

На Мелнишката крепост е намерен железен нож с костена дръжка (обр. 3. 5). Състои се от две обложки, прикрепени от двете страни на металната дръжка с три железни нита. По цялата дължина на заоблената лицева страна са нанесени двойки пресичащи се на Х прави линии. В двата края са ограничени с напречни прави успоредни линии и линии, образуващи ромбчета. Размери: 9,5 x 1,8 x 0,3 см.

Две костени дръжки от Мелник са на различен етап на обработка. В единия случай само е срязана костта по дължина без следи от обработка на лицевата повърхност, а в другия последната е частично загладена. Няма и дупчици за прикрепване (обр. 3. 6, 7). Размери: 7,6 x 2,7 x 1 см; 14 x 3 x 0,6 см. Върху единия от двата малки фрагмента от други две дръжки е запазена украса от врязани прави линии (обр. 3. 8, 9).

Археологическата среда, в която са намерени костеният прешлен (диам. осн./отв. – 1,3 x 0,5 см) със сплесната полусферична форма и плоската костена игла с издължено ухо за нанизване на конеца (7,9 x 0,6 x 0,3 см), дава основание да се определи времето на тяхното битуване в границите на XIII в. (обр. 4. 1, 2). Костена игла е намерена и в гроб от средновековния некропол при с. Крупник (обр. 4. 3).

Шилата, изработени от обикновена животинска кост (обр. 4. 4), произхождат от Д. Церово, където според разкопача Д. Серафимова (Серафимова, 1963: 27) върху развалините на късноантичната крепост през IX век българите изградили своя, опожарена и разрушена в края на X или началото на XI в. Такива шила се срещат на много средновековни обекти у нас и най-вече в Преслав (Тотев, 1963: 85, обр. 2; 87), също в културни пластове от X – XI в.

От Церовската крепост са и няколко еленови рога във вид на необработена суровина или частично обработени заготовки за направата на костени предмети (обр. 5. 1).

Между костния материал от Мелник се срещат и рогчета. С изключение на две с естествено грапава повърхност, останалите са изгладени, а някои и полирани. Основата е равно отрязана, като в някои случаи по средата е останала малка стърчаща част от порестата сърцевина. Едно от рогчетата е с косо срязан връх и пробит кръгъл отвор (1 см дълбочина). Още две рогчета са с отвор, като при едното е останала част от набита костена дръжка в него. При два екземпляра пробиването на отвора само е започнато. Смята се, че подобни рогчета, без или с украса, са имали не само практическо приложение, а са използвани и като амулети (Станчев, 1955: 207; Тотев, 1963: 87). Размери: дълж. от 3,2 см до 4,6 см и диам. от 1 см до 1,8 см.

Костеният пръстен е от обект на територията на днешния град Мелник, с регистрирани останки от Първото българско царство, но за съжаление е намерен в пласт с нарушена стратиграфия (обр. 6. 1). Халката е издължена в триъгълен щит. Такива пръстени от метал, известни като соколарски или “нокът”, са познати от Врачанско (Георгиева, Бучински, 1959: 110–111, табл. XVIII. 1,2), Варна (Нешева, 1985: 116, 119, табл. III. 6,7) и Етнографския музей в София, които Петева отнася към старобългарската епоха (Петева, 1952: 73, обр. 2,3; 74). Носени са на левия палец за предпазване от травми при стрелба с лък. Размери: дълж. 4,3 см, диам. на халката – 3,8 см. Такъв костен пръстен е публикуван от Московския кремъл и е датиран от края на XIV в. (Панова, 1992: 279–28, рис. 1).

Не разполагаме с конкретни данни за косторезни работилници в посочените обекти. Най-голям е броят на предметите от кост,

суров материал и несъвършена продукция от Мелник, което е косвено доказателство за практикуването на косторезния занаят в средновековния град в периода XIII – XIV век. Това е период на разцвет на средновековния Мелник, център на значително занаятчийско производство в почти всички отрасли – грънчарство, обработка на метали, ковачество, ювелирство и други.

ЛИТЕРАТУРА

Алексиев 1993: Алексиев, Й. Обработка на кост в столичния Търнов. – ГМСБ, XIX, 1993.

Ангелов 1980: Ангелов, Н. Предмети от домашния бит и въоръжение. – В: Царевград Търнов, 3, С., 1980.

Атанасов 1987: Атанасов, Г. Средновековни костени изделия от Силистра. – ИНМВ, 23 (38), 1987.

Банк 1978: Банк, А. В. Прикладное искусство Византии IX – XII вв., М., 1978.

Българският средновековен град. С., 1995.

Генова 1985: Генова, Ев. Костени предмети от средновековното селище при “Градището” край Плевен. – ИНИМ, V, 1985.

Георгиева, Бучински 1959: Георгиева, С., Д. Бучински. Старото златарство във Враца. С., 1959.

Георгиева, Димова 1967: Георгиева, С., В. Димова. Замъкът в средновековния Червен. – ИАИ, XXX, 1967.

Георгиева, Пешева 1955: Георгиева, С., Р. Пешева. Средновековен български некропол край гр. Ловеч. – ИАИ, XX, 1955.

Даркевич 1975: Даркевич, В. П. Светское искусство Византии. М., 1975.

Димитров, Чичикова, Султов 1964: Димитров, Д. П., М. Чичикова, Б. Султов. Раскопки в восточном секторе Нове в 1962 году. – ИАИ, XXVII, 1964.

Иванов, Йор. Кюстендилският Хисарлък. – ИБАД, VII.

История на Велико Търново. 1, С., 1986.

Койчева 2000: Койчева, К. Рисунка-графит върху кост от ранновизантийската епоха. – В: Юбилеен сборник в чест на Димитър Овчаров, Велико Търново, 2000.

Любенова 1981: Любенова, В. Селището от римската и ранновизантийската епоха. Перник, I, С., 1981.

Мирчев, Тончева, Димитров 1962: Мирчев, М., Г. Тончева, Д. Димитров. Бизнес – Карвуна. – ИВАД, XIII, 1962.

Нешева 2000: Нешева, В. Металообработване, ювелирство, предачество, шивачество, тъкачество и обущарство. Обработка на кост, дървообработване. Селско стопанство и риболов. – В: Средновековният Червен, 1. С., 1985. Средновековни накити от Варненския музей. ИНМВ, 21 (36), 1985. Богоспасният Цариград Търнов. Дворцовият площад на Царевец и църквата на Света Параскева (Петка). С., 2000.

Николова 1974: Николова, Я. Домашният бит и въоръжение в двореца на Царевец според археологическия материал. – В: Царевград Търнов, 2, С., 1974.

Панова 1992: Панова. О редком типе перстня XIV в. из археологического собрания музеев Московского Кремля. СА, 2, 1992.

Петева, Е. Български народни накити. II, ИНЕМ, VII.

Серафимова 1963: Серафимова, Д. Разкопки на крепостта при с. Долно Церово, Благоевградско. – Археология, 4, 1963.

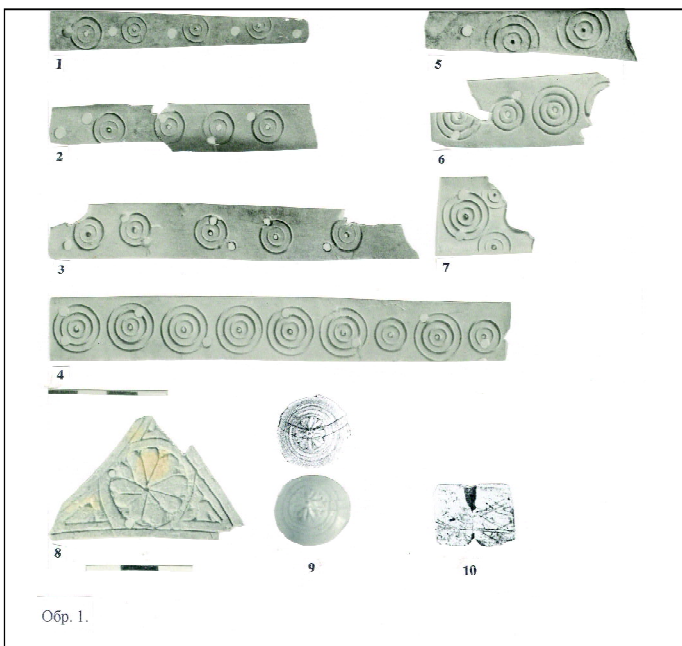
Станчев 1955: Станчев. Разкопки и новооткрити материали в Плиска през 1948 г. – ИАИ, XX, 1955.

Станчев, Иванов 1958: Станчев, Ст., Ст. Иванов. Некрополът до Нови пазар. С., 1958.

Тотев 1993: Тотев, К. За някои творби на косторезното изкуство в България. – В: Преслав, 4. С., 1993.

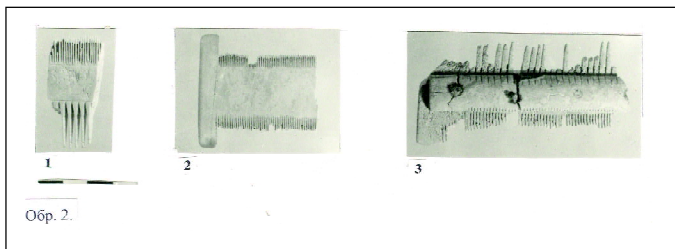
Тотев, Т. За обработката на кост в средновековна България. – Археология, № 3, 83–92.

Чангова 1992: Чангова, Й. Перник, III. С., 1992.

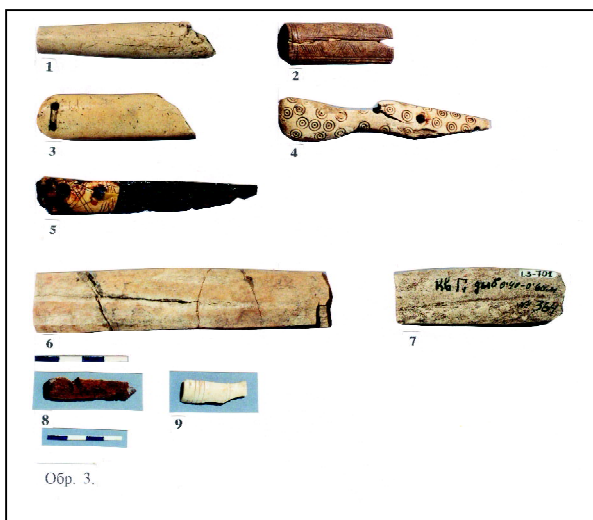
Обр. 1.

Обр. 1. Апликация от кост, Мелник; 9 – предмет от кост, Мелник; 10 – мънисто от кост, Долно Церово

Обр. 2.

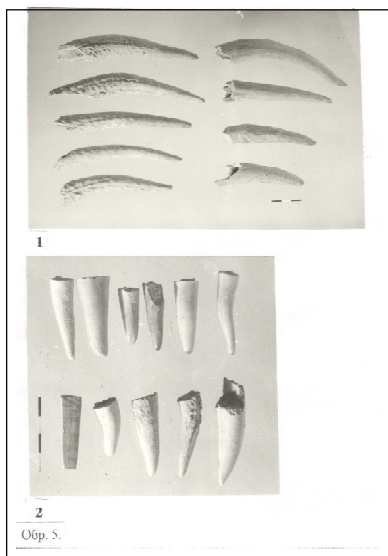
Обр. 2. 1, 2 – гребени, Мелник;
3 – гребен, Долно Церово

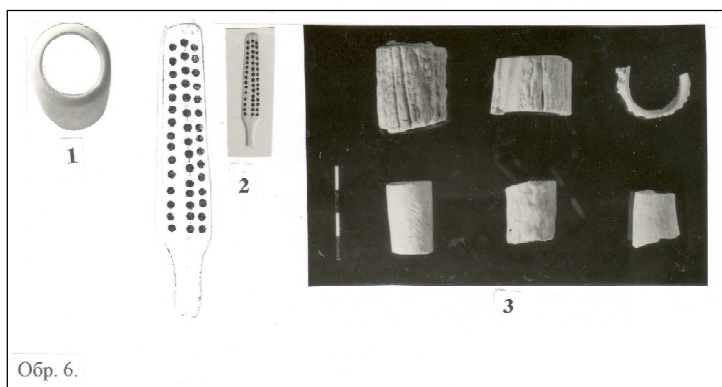
Обр. 3. 1–4 – дръжки от кост, Долно Церово;
5–9 – дръжки от кост, Мелник

Обр. 4.1 – прешлен, Мелник; игла от кост, Мелник; 3 – игла от кост,
Крупник; 4 – шила от кост, Долно Церово

Обр. 5.1 – Рога, Долно Церово; 5.2 – рогчета, Мелник; 3 – рогче. Самуиловата крепост; предмет от кост, Долно Церово

Обр. 6.1 – пръстен от кост, Мелник;
2,3 – предмети от кост, Мелник